

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

УДК 347.1/7:347.132.15:355.01(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v052.2024.1>

Харитонов Євген Олегович,

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України,
зав. кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-5521-0839

Харитонova Олена Іванівна,

докторка юридичних наук, професорка, член-кореспондент НАПрН України,
зав. кафедри інтелектуальної власності та патентної юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-9681-9605

ПРОБЛЕМИ САМОЗАХИСТУ ПРИВАТНИХ ПРАВ В УМОВАХ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Десятий рік наша держава живе в умовах неоголошеної війни, більше 700 днів – в умовах воєнного стану. Оскільки війна, за характеристикою К. фон Клаузевіца, «акт насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю» [1, с. 8-11], то вже за самою своєю сутністю спрямована на порушення (примусову зміну) політичного, економічного, соціального та правового порядку держави, проти якої вчиняється агресія.

Стан війни неминуче тягне порушення (втрату, неможливість здійснення, обмеження) суб'єктивних прав та інтересів приватних осіб в районах ведення бойових дій, на тимчасово окупованих або нещодавно звільнених від окупації територіях тощо.

При цьому не лише порушуються суб'єктивні права, але й погіршується або повністю втрачається можливість їх юрисдикційного захисту. Відтак зростає значення самозахисту прав, загальною нормативною основою якого є, передусім, Конституція України у ч. 5 ст. 55 якої встановлено, що особа має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи, а також ст. 19 ЦК України, котра містить основні положення стосовно підстав, умов і порядку здійснення права на самозахист.

Разом із тим, перелічені та інші норми актів законодавства не містять спеціальних положень стосовно здійснення самозахисту в умовах війни, що істотно актуалізує дослідження відповідних

правових явищ, інструментів та перспектив їх використання.

Стан дослідження проблеми. Питання самозахисту цивільних прав у цивілістиці найчастіше досліджувалося вітчизняними науковцями, зазвичай, у контексті більш загальної проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав [2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9]. Загальні проблеми самозахисту та окремі пов'язані з ним інститути досліджувалися вітчизняними правознавцями [10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24]. Однак значення і специфіка цивільних прав та інтересів в умовах війни наразі залишаються практично не вивченими, а відтак потребують спеціального дослідження.

Метою дослідження є аналіз можливостей самозахисту приватних прав та інтересів в умовах війни, пошук шляхів підвищення їхньої ефективності, а також проблем колізії прав та інтересів, що при цьому виникають.

Виклад основного матеріалу

Умови та межі самозахисту і межі регулювання самозахисту

Відповідно до ст. 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. При цьому самозахистом вважається застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Аналіз змісту цієї норми дає підстави для припущення, що самозахист визнається поведінкою правомірною за наступних умов: 1) порушення цивільного права або реальна загроза його порушення; 2) відсутність у законі заборони застосування обраного стороною способу самозахисту; 3) не суперечність моральним засадам суспільства; 4) відповідність поведінки того, хто здійснює самозахист, змістові права, що порушене, характерові дій, якими воно порушене, а також наслідкам, спричинених цим порушенням; 5) об'єктивна спрямованість поведінки того, хто здійснює самозахист, на протидію правопорушенню.

Зауважимо, що оскільки йдеться про захист цивільних прав в умовах військової агресії, очевидно, слід враховувати, що маються на увазі не заборони окупаційної влади та «моральні засади суспільства», що насаджуються нею, а норми українського законодавства та моральності, які стосуються відповідних відносин. До того ж враховуємо, що категорія «моральні засади суспільства» за своєю сутністю є оціночною і не має чіткої правової характеристики. Визначення змісту цього поняття залежить від низки політичних, соціальних, індивідуальних, особистих тощо чинників і у кінцевому підсумку проводиться українським судом. Із врахуванням цього зауваження мають розглядатися правила ч. 2 ст. 19 ЦК України щодо вимоги трьох «відповідностей» способів самозахисту: 1) змісту порушеного права, 2) характеру дій, якими право порушене, 3) наслідкам цього порушення.

Проблеми визначення умов та меж самозахисту також стосуються встановлення того, що саме можна захищати у такому порядку.

Питання щодо «об'єкту самозахисту» виникає у зв'язку з тим, що коли глава 3 ЦК України називається «Захист цивільних прав та інтересів» (це формулювання повторюється у назвах статей 15, 16, 17 ЦК України), то у назві й тексті ст. 19 ЦК йдеться про самозахист лише «цивільного права». Таким чином поза межами правового дозволу на самозахист залишаються така категорія як «інтерес».

Тут можливі два варіанти відповіді: 1) це принципова позиція законодавців: вони вважають, що самозахист можливий лише щодо обмеженого кола цінностей; усе інше має захищатися лише у юрисдикційному порядку; 2) тут має місце недбалість щодо формулювань.

Щодо першого варіанту варто зауважити, що категорії «інтерес», яка міститься у назві глави 3 ЦК України і деяких її статей, уваги в Кодексі приділено

недостатньо. Зокрема, визначення поняття «інтерес» або «цивільний інтерес» ЦК України взагалі не містить: ч. 2 ст. 15 ЦК лише зазначає, що йдеться про «захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства».

У цивілістиці «інтерес» та «суб'єктивне право» іноді розглядаються, як практично тотожні поняття, що веде свій початок від концепції Р. фон Єринга, котрий визначав суб'єктивне право як «юридично захищений інтерес», виходячи при цьому з того, що воля не є метою та рушійною силою прав, ... Право, як продукт народного життя, що утворюється внаслідок боротьби між різними елементами цього життя ... існує не тільки для того, щоб здійснити ідею абстрактної правової волі, а для того, щоб служити інтересам і цілям цивільного обігу [25, с. 327].

Критики такого підходу зауважують, що інтерес є своєрідною передумовою виникнення права, рушійним елементом його реалізації, встановлення, зміни і припинення правовідносин, але не є суб'єктивним правом, оскільки «на відміну від права, інтерес не має охоронної функції і впливає не активно, а реактивно, проектує свої трансформації у виникнення, зміну та припинення суспільних відносин» [26, с. 220-221].

Зауважимо, що суб'єктивні права та «законні» інтереси особи, як правові можливості, мають і спільні, і відмінні риси, що зумовлює певну непослідовність концепції інтересу у цивільному законодавстві. Це знайшло відображення в тому, що ЦК України визначення поняття «інтерес» або «цивільний інтерес» не містить. Хоча ця категорія фігурує у низці статей глави 3, ст. 67, 69 та ін. цього Кодексу, але навіть найбільш конкретна з цих норм – ч. 2 ст. 15 ЦК – обмежується згадкою, що «кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства».

При цьому «інтерес» тут розуміється як категорія суб'єктивна. Це впливає з того, що у розділі 3 Книги І ЦК України «Об'єкти цивільних прав» поміж таких об'єктів (у тому числі поміж «матеріальними та нематеріальними благами») інтереси не згадуються. Натомість ним позначаються поняття, які мають суб'єктивне забарвлення. До прикладу, можна згадати ст. 237, 238 ЦК України, де йдеться про «дії представника в інтересах представлюваного, іншої особи», норми глави 79 ЦК, присвячені «вчиненню дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення». У відповідних контекстах логічним є розуміння «інтересу» як прагнень, бажань, устремлінь особи.

З врахуванням викладеного, можна вважати, що цивільний інтерес відповідно до концепції українського цивільного законодавства – це прагнення, устремління, потреби особи, котрі не визначені законом або угодою сторін, як цивільні права, але спрямовані на виникнення або збереження останніх. При такому розумінні його сутності «інтерес» виступає як категорія, що доповнює категорію «суб'єктивне право».

Для цього слід додати, що у контексті євроінтеграційних процесів, слід враховувати існування у європейському приватному праві категорії *legitimate expectation* (правомірного очікування), суть концепції якої формулюється наступним чином: дії або рішення органу публічної влади вважаються такими, що суперечать принципу верховенства права, не тільки у тих випадках, коли вони порушують суб'єктивні права і процесуальні гарантії, прямо передбачені чинним законодавством, але й у тих випадках, коли такі дії не задовольняють правомірних очікувань осіб, стосовно яких вони вчиняються. (При цьому іноді безпосередньо пов'язують категорії «законні/правомірні очікування» та «інтерес» [27, с. 130].). У практиці ЄСПЛ матеріальні правомірні очікування визнаються «майном» за умови, що такі очікування (1) стосуються певних благ, котрі мають економічну цінність, (2) є цивільними за галузевою належністю і (3) достатньо визначені для того, аби бути забезпеченими можливістю судового захисту. Відповідно до усталеної практики Європейського суду «майном» може бути «наявне майно», або активи, включно з вимогами, стосовно яких заявник здатен довести, що він мав принаймні «правомірне очікування» дієвої реалізації його майнового права» [28].

Враховуючи зазначене, можемо констатувати, що правомірні (ми б називали їх «обґрунтовані») очікування, як можливість отримати щось, що не реалізувалося, та «інтерес», як прагнення отримати щось, тут є у різній площині, тоді як «інтерес» та «суб'єктивне право» у вітчизняній цивілістиці зазвичай розглядаються, як поняття одного порядку.

Розуміння інтересу, як «очікування», на нашу думку, завдячує своєю появою цивілістичній традиції, котра веде свій початок від часів римського права, де терміном «інтерес» позначалася різниця між бажаним і реальним (тим, що вже є): «Інтерес – це те, чого мені бракує, і те, що я міг набути» (Д.46.8.13). У такому сенсі поняття «інтерес» виступає, очевидно, категорією об'єктивною. Відлуння такого підходу чітко помітне у прак-

тиці ЄСПЛ, і це, вважаємо, має враховуватися також в українській цивілістичній доктрині.

З погляду пошуку шляхів удосконалення регулювання самозахисту цивільних прав (але не тільки їх) варто зауважити, що у цьому випадку згадане рішення ЄСПЛ, яке стосувалося захисту прав людини, надалі набуває значення загального методологічного підґрунтя для захисту і самозахисту приватних (цивільних) прав особи.

Самозахист і договір

У абзаці другому ч. 2 ст. 19 ЦК України передбачається, що «способи самозахисту можуть обиратися самою особою або встановлюватися договором або актами цивільного законодавства».

Розглянемо існуючі можливості та перспективи договірної вирішення питання про способи самозахисту.

Найбільш проблемним тут є питання про характер дій, котрі сторони договору можуть згадувати як такі, що можуть вчинятися ними для самозахисту: чи мають це бути дії, так званого «фактичного характеру» («самозахисні» властивості котрих сумнівів не викликають), чи ними можуть також бути дії юридичного характеру (котрі значною мірою пов'язані з юрисдикційною діяльністю і юрисдикційним захистом)? (Принагідно варто зауважити, що тут слід вести мову саме про «юридичний» або «фактичний» характер дій), оскільки вирази «юридичні дії», «фактичні дії» у такому контексті є некоректними. Адже кожна дія, що тягне виникнення, зміну (трансформацію), припинення цивільних прав та обов'язків, є «юридичною», хоча той, хто її вчинив, може мати чи не мати мету створити певні юридичні наслідки. Інша річ, що правомірні юридичні дії можуть поділятися на юридичні акти та юридичні вчинки. Але при цьому останні теж можуть бути підставами виникнення, трансформації, припинення правовідносин, тобто юридичними фактами [29, с. 125-128]).

За обмеженістю обсягу статті, лише згадавши тут про те, що з цього приводу точиться багаторічна дискусія [2, с. 248-257], зазначимо, що на нашу думку, з прагматичних міркувань доцільним є «широке» тлумачення способів самозахисту (хоча, можливо, тоді замість позначення «самозахист» більш виправданим було б вживати й «ширший за обсягом» термін «самодопомога», котрий існує у цивілістичній доктрині і використовується, до прикладу, у ст. 1277 ЦК Португалії) [11, с. 25-27].

З позицій такого поширювального тлумачення самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях пропонується визначати як різно-

у спільній власності без припинення режиму спільної сумісної власності, який пропонується іменувати «екстракція» [33].

Зауважимо, що, попри існування законного (легального) та договірної режимів майна подружжя, в Україні встановлено, що пріоритетне застосування має договірний режим майна подружжя, у разі відсутності договору застосовується легальний режим [34, с. 291]. Водночас встановлення легального режиму майна подружжя не виключає можливості вирішувати окремі питання майнового характеру між подружжям за допомогою домовленостей між ними, в межах існуючого режиму, зокрема, визначення у спільній сумісній власності подружжя належності конкретного майна одному з них, без зміни режиму спільної сумісної власності.

Закон дозволяє подружжю за взаємною згодою встановлювати також особливий порядок здійснення права спільної сумісної власності. Крім того, закон дозволяє подружжю укладати між собою договори та розпоряджатися майном, що є об'єктом спільної сумісної власності подружжя, з дотриманням певних умов.

При цьому, такі відносини не обов'язково мають оформлюватися у формі письмового договору (оскільки не йдеться про поділ майна), форму обирає саме подружжя, враховуючи фідучіарний характер стосунків між ними. Так, відповідно до ст. 66 СК України подружжя має право домовитися між собою про порядок користування майном, що йому належить на праві спільної сумісної власності. Зазвичай така домовленість є усною, однак подружжя має право укласти відповідний письмовий договір, а також посвідчити його нотаріально. Договір про порядок користування житловим будинком, квартирою, іншою будівлею чи спорудою, земельною ділянкою, якщо він нотаріально посвідчений, зобов'язує правонаступника дружини та чоловіка.

Суть виділу нерухомого майна (а на практиці найчастіше йдеться саме про нерухоме майно) зі складу спільного майна подружжя полягає в тому, що якщо один з подружжя за згодою іншого з подружжя у добровільному порядку бажає змінити правовий режим одного об'єкта нерухомості (житловий будинок, квартира, нежитлове приміщення, тощо) на особисту приватну власність, то має бути укладений договір про виділ нерухомого майна зі спільної сумісної власності в особисту приватну власність одного з них.

Закон не забороняє виділ також будь-якого іншого майна, яке є об'єктом права спільної

сумісної власності подружжя. Стосовно іншого майна, право спільної сумісної власності на нього зберігається зі збереженням ідеальних часток подружжя у цьому майні.

Зауважимо також, що суть виділу певного майна подружжя зі складу спільного майна подружжя полягає в тому, що подружжя має метою змінити правовий режим частини майна (конкретного майна, речей), не припиняючи існуючий загальний режим спільної сумісної власності, а відтак визначає підстави, обсяг і порядок розпорядження цим конкретним майном.

Як зазначалося вище, такі дії можна називати «екстракцією майна». За своєю сутністю екстракція майна, що не потребує нотаріального оформлення договору є, на нашу думку самозахистом, оскільки може відбуватися за межами юрисдикційного захисту

Самозахист приватних прав та **колізія інтересів**

З погляду забезпечення рівності приватних осіб важливим завданням є вирішення проблеми конфлікту/колізії приватних прав та інтересів, що безпосередньо існує або виникає при самозахисті.

Розуміючи «інтерес», як прагнення, бажання, пов'язані з категорією суб'єктивних прав, як передумова і результат останніх, можна визначити «конфлікт інтересів», як зіткнення протилежно спрямованих прагнень.

Оскільки останнім часом спостерігається тенденція до звуження поняття «конфлікт інтересів», спричинене його тлумаченням у Конвенції ООН 2003 року, спрямованої проти корупції [35, 36], то у контексті нашої розвідки вживаємо термін не «конфлікт», а «колізія» інтересів (хоча в українській мові вони існують як практично рівнозначні [37, с. 223]).

Зауважимо, що, попри використання правознавцями терміну «колізія» у різному сенсі («колізія у праві», «колізія в законодавстві» тощо), «колізія інтересів» не згадується [38, 39]. Навіть, у тих випадках, коли розрізняються юридичні колізії у широкому і вузькому сенсі (у широкому розумінні юридична колізія розглядається як різновид юридичних суперечностей усередині правової системи держави; у вузькому розумінні – як суперечність між чинними нормами права, з яких необхідно обрати одну норму, для її подальшого застосування), про «колізію інтересів», не йдеться [40]. Тому залишається припустити, що колізія інтересів входить до складу згаданих «юридичних

суперечностей усередині правової системи держави».

Водночас у ЦК України існує норма, яка передбачає можливість колізії («зіткнення») цивільних прав при їхньому здійсненні. Це ст. 13 ЦК, яка називається «Межі здійснення цивільних прав».

Хоча у цій нормі йдеться про «здійснення», а не «захист» чи «самозахист» цивільних прав, однак її положення мають враховуватися, якщо ми ведемо мову про «право на самозахист». Зокрема ст. 13 ЦК передбачає, що «при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб», а також, що «не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах». При цьому ч. 3 ст. 13 ЦК розрізняє два види зловживання правом: 1) зловживання правом шляхом навмисного завдання шкоди іншій особі; 2) зловживання правом, пов'язане з використанням недозволених форм його реалізації, але у рамках загального дозволеного типу поведінки щодо даного права. Навмисне завдання шкоди іншій особі є цивільним правопорушенням, що може тягти за собою майнову відповідальність завдавача шкоди.

Однак, попри позірну чіткість запропонованих рішень, ними не враховується і не усувається колізія інтересів при завданні шкоди діями у стані крайньої необхідності, котрий, власне, є кваліфікуючою ознакою самозахисту.

Розглянемо концепцію ЦК України щодо регулювання шкоди у відповідних ситуаціях. Основним акцентом її у цьому питанні є те, що «крім випадків заподіяння шкоди неправомірними діями, закон передбачає спеціальні випадки відшкодування заподіяної шкоди. Відтак всі спеціальні випадки відшкодування шкоди передбачені гл. 82 ЦК можуть бути поділені на дві групи: 1) зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди неправомірними діями; 2) зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди правомірними діями. До останніх належать випадки відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист (ст. 1169 ЦК), відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК)».

Звернемо увагу на дещо ускладнену конструкцію ст. 1169 ЦК, яка називається «Відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист». Якщо перша частина ст. 1169 ЦК, як загальне правило, передбачає звільнення від обов'язку відшкодування «шкоди, завданої особою при здійсненні нею права на

самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується», то частина друга цієї статті уточнює: «Якщо у разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію». Отже наведена норма ЦК фактично розрізняє наслідки самозахисту «від протиправних посягань» (частина 1) і наслідки самозахисту, коли мало місце «завдання шкоди іншій особі» (частина 2), очевидно, не тій, яка здійснювала протиправні посягання».

Але ж використання такої складної конструкції тут є необґрунтованим з наступних міркувань: «коли особа здійснює право на самозахист, то ч. 1 1169 ЦК припускається, що така особа діяла правомірно. Отже, у ч. 2 ст. 1169 ЦК має значення лише правило, яке впливає з її сенсу і реально виглядає таким чином: якщо у разі здійснення особою права на самозахист шкоди завдано третій особі, то така шкода відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію» [41, с. 1237].

Відтак маємо враховувати, що ЦК з погляду врахування інтересів учасників відносин самозахисту розрізняє (виокремлює) дві ситуації: 1) необхідну оборону; 2) дії в стані крайньої необхідності.

Принадібно зауважимо, що саме остання є найбільш поширеною формою самозахисту взагалі та самозахисту прав дітей, зокрема. Необхідна оборона полягає у завданні шкоди правопорушнику з метою припинення правопорушення і захисту цивільного права та охоронюваного законом інтересу. У якості ознак необхідної оборони називають наступні риси: 1) вона є свідомим і вольовим вчинком; 2) за своїм сенсом вона є суспільно корисною; 3) виключає суспільну небезпеку й протиправність діяння. Шкода, завдана у стані необхідної оборони, відшкодуванню не підлягає.

Інакше виглядає ситуація щодо самозахисту у стані крайньої необхідності.

Стаття 1171 ЦК передбачає, що шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засо-

бами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала.

Наведена норма не містить визначення крайньої необхідності, але дає її загальну характеристику. Але аналіз змісту ч. 1 ст. 1171 ЦК дозволяє зробити висновок, що під «крайньою необхідністю» розуміється ситуація, коли завдання шкоди охоронюваним правам та інтересам однієї особи відбувається з метою усунути небезпеку, яка загрожує права та інтересам іншої особи і яка не може бути усунута іншими засобами. Ознаки крайньої необхідності: 1) існує небезпека (реальна) загроза цивільним правам та інтересам учасника цивільних відносин. При цьому джерело небезпеки значення не має; 2) для відвернення зазначеної загрози шкода завдається цивільним правам та інтересам іншої особи; 3) завдання шкоди є єдиним засобом усунення небезпеки. Однак, на відміну від ст. 39 Кримінального кодексу, ст. 1171 ЦК України не містить вимоги, щоб завдана шкода була менше, ніж та, що загрозувала. Тобто, йдеться про вибір способу дій, а не оцінку завданої і відверненої шкоди [42, 43]. Іноді називають й більшу кількість ознак [41, с. 1239], але їхній розгляд тут не є нашою метою, оскільки не впливає на загальний висновок стосовно того, що, хоча дії, вчинені у стані крайньої необхідності, є правомірними, на особу, яка завдала шкоду, покладається обов'язок її відшкодування: при колізії правомірних інтересів тут перевага надається інтересам особи, непричетної і до створення небезпеки, і до її відвернення, у чому відображається прагнення законодавців передусім зберегти стабільність вже існуючих відносин. Разом із тим, особа, яка відшкодувала шкоду, завдану нею при відверненні загрози, що загрозувала іншій особі, має право зворотної вимоги до цієї особи.

Частина 2 ст. 1171 ЦК України називає винятки із загального правила про відшкодування шкоди особою, яка її завдала, надаючи суду широкі можливості для врахування обставин справи, особистості того, хто завдав шкоди, визначення співвідношення інтересів сторін тощо. Зокрема, суд має право: 1) покласти обов'язок відшкодування шкоди на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди у стані крайньої необхідності; 2) зобов'язати особу, в інтересах якої вчинялися дії, і особу, яка завдала шкоди у стані крайньої необхідності, відшкодувати шкоду в певній частці; 3) звільнити частково від відшкодування шкоди особу, яка її завдала, і особу, в інтересах якої вчинялися дії в стані крайньої необхідності

(тобто, залишити частково шкоду на потерпілому); 4) звільнити повністю від відшкодування шкоди особу, яка її завдала, і особу, в інтересах якої вчинялися дії в стані крайньої необхідності (тобто, повністю перекласти негативні наслідки завдання шкоди на потерпілого).

У контексті дослідження особливостей відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, актуалізується проблема застосовності у приватному праві презумпції невинуватості, яку зауважив суддя Верховного Суду в Касаційному цивільному суді Василь Крат під час обговорення на тему «Презумпція невинуватості VS цивільне право: питання застосування та кореляції з кримінальним правом та процесом».

Хоча його розмірковування стосувалися головним чином «вторгнення» у судовій практиці принципу презумпції невинуватості, застосовного в кримінальному процесі, у приватне право, зокрема у сфері спорів щодо спростування інформації, у спорах про усунення від спадкування на підставі ч. 1 ст. 1224 ЦК України, яка передбачає, що не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя, тощо [44], однак не виключені спроби використання такого «прийому», скажімо, у справах про необхідну оборону. Як зазначає далі В. Крат, «також у судовій практиці національних судів почали з'являтися спори, в яких особи, що мають певний статус у кримінальному провадженні, намагаються використати цивілістичний інструментарій всупереч його призначенню (постанова КЦС ВС від 25 листопада 2020 року у справі № 760/16924/18). Тобто, презумпцію невинуватості намагаються використовувати в цивільних справах для того, щоб створити преюдиційне судове рішення для застосування його в кримінальному процесі» [44].

Як на нашу думку, стосовно завдання шкоди у стані необхідної оборони, діє презумпція невинуватості. Це впливає з формулювань ст. 1169 ЦК України, де передбачається, що шкода, завдана особою при здійсненні права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується. Отже тут припускається «невинуватість» особи, яка діяла у стані необхідної оборони. Винятком з цього загального правила є перевищення меж необхідної оборони. У цьому разі діє звичайний для цивілістики принцип презумпції вини завдавача шкоди.

Висновки. Стан війни часто створює неможливість використання юрисдикційного захисту порушених цивільних прав, що істотно підвищує роль їхнього самозахисту, право на яке передбачає ст. 19 ЦК України.

Для підвищення ефективності самозахисту необхідне чітке визначення його меж, умов та способів. Із врахуванням цього завдання мають розглядатися правила ч. 2 ст. 19 ЦК України щодо вимоги трьох «відповідностей» способів самозахисту: 1) змісту порушеного права, 2) характеру дій, якими право порушене, 3) наслідкам цього порушення.

При цьому визначення меж самозахисту проводиться із врахуванням того, що «об'єктом самозахисту» є не лише цивільні права, але також цивільні інтереси, еотрі включають також «обґрунтовані очікування», що впливає з практики ЄСПЛ і має враховуватися в українській цивілістичній доктрині і практиці.

Оцінка значення договору, як способу захисту, дає підстави для висновку, що в умовах війни договори про захист та самозахист можуть мати особливе значення у зв'язку з неможливістю або обмеженими можливостями юрисдикційного захисту, певною мірою заповнюючи тут

«прогалини», що утворилися у драматичних ситуаціях.

Самозахист прав подружжя на майно у зв'язку з воєнними діями може вчинятися шляхом виділу частини певного майна без припинення спільної сумісної власності подружжя (екстракції), що за сутністю є самозахистом, оскільки може відбуватися за межами юрисдикційного захисту

З погляду забезпечення рівності приватних осіб важливим завданням є вирішення проблеми колізії приватних прав та інтересів, що безпосередньо існує або виникає при самозахисті. Зокрема це забезпечується існуванням можливості відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист (ст. 1169 ЦК), відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК).

При цьому щодо завдання шкоди у стані необхідної оборони, діє презумпція невинуватості. Це впливає з формулювань ст. 1169 ЦК України, дн припускається «невинуватість» особи, яка діяла у стані необхідної оборони. Винятком з цього загального правила є перевищення меж необхідної оборони. У цьому разі діє звичайний для цивілістики принцип презумпції вини, завдавача шкоди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Карл фон Клаузевіц. Природа війни; пер. Руслан Герасимов. Харків: Vivat, 2018. 416 с.
2. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.
3. Кот О.О. Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: дис...докт. юрид. наук. НДІ приватного права і підприємництва імені Ф.Г. Бурчака. К., 2017. 550 с.
4. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: монографія. К.: Ліра-К, 2014. 628 с.
5. Особливості здійснення суб'єктивних прав учасниками цивільних відносин: Монографія / За заг.ред. академіка НАПрН України В. В. Луця. К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. 320 с.
6. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колективна монографія / В. Л. Яроцький, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатеева, І.В. Жилінкова та ін.. / За ред.. В.Л. Яроцького. Х.: Юрайт, 2013. 272 с.
7. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: монографія. К.: КНТ, 2008. 184 с.
8. Стефанчук М.О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення: монографія. Київ: Артек, 2020. 429 с.
9. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія. Хмельницький: Видавництво Хмельницького ун-ту управління та права, 2007. 626 с.
10. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист. Дис... канд.. юрид. наук. Х., 2004. 205 с.
11. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: Монографія. Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. 220 с.
12. Шалаєв В.М. Самозахист відповідно до статей нового Кримінального кодексу України. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. Одеса. 2002. № 1. С. 227–230.
13. Азімов Ч.Н. Здійснення самозахисту в цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України*. Х.: 2001. № 2 (25). С. 135–141.
14. Чернат В.А. Зобов'язання з рятування здоров'я та життя фізичної особи у контексті самозахисту. Програма та тези доповідей Науково-практичної конференції „Проблеми правового забезпечення підприємницької діяльності, пов'язаної з морем” (17 березня 2006 р., м. Одеса). Одеса, 2006. С. 141–142.
15. Чепіс О.І. До питання самозахисту цивільних прав та законних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2015. Серія ПРАВО. Випуск 35. Частина II. Том 1. С. 213–217.
16. Берестова І.Е. Способи самозахисту цивільних прав: окремі аспекти. *Приватне право і підприємництво*. 2010. С. 10–12.
17. Осолінкер І.М. Самозахист права власності в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: Х., 2011. 20 с.

18. Стецюк Л.Л. Самозахист як форма захисту цивільних прав. *Університетські наук. записки*. 2008. № 3 (27). С. 151–158.
19. Луспеник Д.Д. Реалізація права на самозахист цивільних прав – новела нового цивільного кодексу України: поняття і межі здійснення. *Адвокат*. №11. 2004. С. 3–8.
20. Бігняк О. Теоретичні проблеми самозахисту корпоративних прав у цивільному праві України. *Митна справа*. 2013. № 3 (87). Ч. 2, Кн. 2. С. 165–170.
21. Негода О.А. Самозахист прав та інтересів дитини за цивільним та сімейним правом. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 388–393
22. Яроцький В.Л. Характеристика самозахисту речових прав як різновиду правомірних дій. *Форум права*. 2013. № 4. С. 466–473. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_4_79.pdf.
23. Матвійчук В.О. Самозахист речових прав. *Держава і право*. 2005. Вип. 28. С. 410–415
24. Яроцький В.Л. Самозахист як правовий засіб захисту речових прав. *Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 1 (16). С. 160–170.
25. Ihering. Geist des romanischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. III. Leipzig, 1865.
26. Венедиктова І. В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві: монографія. Х.: Нове слово, 2011. 260 с.
27. Слободін М.М. Законні очікування: pro et contra. *Правомірні очікування очікування*: зб.ст.; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків, ЕКУС, 2020. 250с.
28. Карнаух Б. П. Правомірні очікування в практиці Європейського суду з прав людини. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12647/1/Karnaukh.pdf>.
29. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Регулятивні правовідносини: приватноправовий та публічно-правовий виміри: монографія. Одеса, 2018. 397 с.
30. Мартинюк Ю. В. Способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Нове українське право*. Вип. 1, 2022. С. 208–214.
31. Сімейне право України: підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер, 2011. С. 113.
32. Сімейне право України: підручник / С.Б.Булеца, В.В.Заборовський, В.Г.Фазикош та ін.; за ред. С.Б.Булеци, В.Г.Фазикоша. К.: Знання. 2015. 375 с.
33. Майно подружжя. Зорислава РОМОВСКАЯ. 21 фев 2021. URL: <https://racurs.ua/2798-pravo-sobstvennosti-suprugov.html>.
34. Менджул М. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): монографія. Ужгород: Видавництво Олександр Гаркуші, 2019. 420 с.
35. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування: монографія / автор. кол.; В.В. Василевич, Т.Е. Василевська, В.Ф. Нестерович, Е.В. Расюк, А.В. Савченко, В.Л. Федоренко (кер.) та ін.; за ред. проф. Ю.В. Ковбасюка і проф. В.Л. Федоренка. К., 2016. 524 с.
36. Нестерович В.Ф. Законодавче урегулювання конфлікту інтересів в Україні в контексті досвіду Канади. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2011. № 1. Спец. випуск. С. 23–32.
37. Словник української мови: в 11 томах. Том 4: І-М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. 840 с.
38. Погребняк С. Про колізії в законодавстві. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2003, 1(32). С.26–33
39. Погребняк С. Про підходи до поняття колізій в юридичній науці. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 1999. № 4 (19). С. 204–211.
40. Шевченко Т.В. Юридична колізія: теоретико-правовий аспект. *Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики*. №3. 2013. С.13–18
41. Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р.: наук.-практ.коментар / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є.О.Харитонова, канд. юрид. наук, доц. О.М.Калітенко. Київ: Норма права, 2023. 1424 с.
42. Волков О.А. Ознаки крайньої необхідності за цивільним та кримінальним законодавством України: порівняльний аналіз. *Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць*, 2007. вип. 33. С. 56–60.
43. Волков О.А. Ознаки крайньої необхідності за цивільним законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць*, 2006. вип. 28. С. 174–179.
44. Чи застосовна в приватному праві презумпція невинуватості і якщо так, то в якому значенні – міркуваннями поділився суддя ВС. 11.4.24. URL.: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1588043/>.

Харитонов Євген Олегович, Харитонova Олена Іванівна
Проблеми самозахисту приватних прав в умовах війни

Стаття присвячена питанням самозахисту приватних прав в умовах війни. Зазначається, що стан війни часто створює неможливість використання юрисдикційного захисту порушених цивільних прав, що істотно підвищує роль їхнього самозахисту, право на яке передбачає ст. 19 ЦК України. Встановлено, що для підвищення ефективності самозахисту необхідне чітке визначення його меж, умов та способів. Із врахуванням цього завдання і розглядаються правила ч. 2 ст. 19 ЦК України щодо вимоги трьох «відповідностей» способів самозахисту: 1) змісту порушеного права, 2) характеру дій, якими право порушене, 3) наслідкам цього порушення.

Визначення меж самозахисту проводиться із врахуванням того, що «об'єктом самозахисту» є не лише цивільні права, але також цивільні інтереси, якими вважаються прагнення, устремління, потреби особи, котрі не визначені законом або угодою сторін, як цивільні права, але спрямовані на виникнення або збереження останніх. При цьому поняттям інтересу охоплюються також «обґрунтовані очікування», що впливає з практики ЄСПЛ і має враховуватися в українській цивілістичній доктрині і практиці.

При оцінці значення договору, як способу захисту, зазначається, що в умовах війни договори про захист та самозахист можуть мати особливе значення у зв'язку з неможливістю або обмеженими можливостями юрисдикційного захисту, певною мірою заповнюючи тут «прогалини», що утворилися у драматичних ситуаціях.

Зроблено висновок, що самозахист прав подружжя на майно у зв'язку з воєнними діями може вчинятися шляхом виділу частини певного майна без припинення спільної сумісної власності подружжя (екстракції). У цьому разі подружжя визначає підстави, обсяг і порядок розпорядження конкретним майном, що є самозахистом, оскільки може відбуватися за межами юрисдикційного захисту.

Встановлено, що з погляду забезпечення рівності приватних осіб важливим є вирішення проблеми колізії приватних прав та інтересів, що безпосередньо існує або виникає при самозахисті. У ЦК України існує норма, яка передбачає можливість колізії («зіткнення») цивільних прав. Зокрема ст. 13 ЦК передбачає, що «при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб», а також, що «не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах». Ця норма забезпечується існуванням інших норм ЦК України, які передбачають відшкодування шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист (ст. 1169 ЦК), відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК). При цьому щодо завдання шкоди у стані необхідної оборони, діє презумпція невинуватості. Це впливає з формулювань ст. 1169 ЦК України, де припускається «невинуватість» особи, яка діяла у стані необхідної оборони. Винятком з цього загального правила є перевищення меж необхідної оборони. У цьому разі діє звичайний для цивілістики принцип презумпції вини, завдавача шкоди.

Ключові слова: війна, приватне право, особа, самозахист, договір, недоговірні зобов'язання, сімейні відносини.

Kharytonov Yevhen, Kharytonova Olena

Problems of self-defence of private rights in the terms of war

The article is devoted to the issues of self-defence of private rights in wartime. It is noted that the state of war often makes it impossible to use jurisdictional protection of violated civil rights, which significantly increases the role of their self-defence, the right to which is provided for by Article 19 of the Civil Code of Ukraine. It is established that in order to increase the effectiveness of self-defence, it is necessary to clearly define its limits, conditions and methods. With this task in mind, the author examines the rules of Part 2 of Article 19 of the Civil Code of Ukraine regarding the requirement of three 'correspondences' of self-defence methods: 1) the content of the violated right, 2) the nature of the actions by which the right is violated, and 3) the consequences of this violation.

The limits of self-defence are determined taking into account the fact that the 'object of self-defence' is not only civil rights, but also civil interests, which are considered to be the aspirations, aspirations, needs of a person that are not defined by law or agreement of the parties as civil rights, but are aimed at the emergence or preservation of the latter. At the same time, the concept of interest also covers 'reasonable expectations', which follows from the practice of the ECHR and should be taken into account in Ukrainian civil law doctrine and practice.

When assessing the significance of a contract as a means of protection, the author notes that in times of war, contracts for protection and self-defence may be of particular importance due to the impossibility or limited possibilities of jurisdictional protection, to some extent filling in the 'gaps' that have arisen in dramatic situations.

It is concluded that self-defence of the rights of spouses to property in connection with hostilities can be carried out by allocating part of a certain property without stopping the joint ownership of spouses (extraction). In this case, the spouses determine the grounds, scope and procedure for disposing of specific property that is self-defence, since it can occur outside the jurisdictional protection.

The author establishes that from the perspective of ensuring equality of individuals, it is important to resolve the issue of conflict of private rights and interests which directly exists or arises in self-defence. The Civil Code of Ukraine contains a provision which provides for the possibility of a conflict ('clash') of civil rights. In particular, Article 13 of the Civil Code provides that 'in the exercise of their rights, a person is obliged to refrain from actions that could violate the rights of other persons', and that 'actions of a person committed with the intention to harm another person, as well as abuse of law in other forms are not allowed'. This rule is ensured by the existence of other provisions of the Civil Code of Ukraine, which provide for compensation for damage caused by a person in the exercise of the right to self-defence (Article 1169 of the Civil Code), compensation for damage caused in a state of emergency (Article 1171 of the Civil Code). At the same time, the presumption of innocence applies to damage caused in a state of necessity defence. This follows from the wording of Article 1169 of the Civil Code of Ukraine, which presumes the 'innocence' of a person acting in a state of necessity defence. The exception to this general rule is exceeding the limits of necessity defence. In this case, the principle of presumption of innocence of the person causing the damage applies that is common in civil law.

Key words: war, private law, person, self-defence, contract, non-contractual commitments, family relations.